

Олена Бачинська (Одеса, Україна)

ЦИГАНИ-КОЗАКИ: ПЕРЕБУВАННЯ ЦИГАН БЕССАРАБІЇ В ДУНАЙСЬКОМУ КОЗАЦЬКОМУ ВІЙСЬКУ

Після приєднання у 1812 р. Бессарабії до Росії на цих землях проживали дві категорії циган: кріпосні, які належали молдавським боярам, і коронні, які знаходились на становищі державних селян. У 1813 р. в області нараховувалася 221 родина коронних циган. До 1839 р. їхня кількість збільшилась і становила 1 135 родин [9, с. 608]. Поповнення відбувалось циганами-втікачами із-за Прута, звільненими циганами-кріпаками та іншими. Серед інших можна відзначити й родини циган, що переселились протягом 1810–1811 рр. до міста Ізмаїл. Голови родин давали свідчення в ізмаїльському карантині. Так, Василь Єхремів, 55 років був “обличчям смуглий, волосом сивий, очима карій, носом продовгуватий, зросту середнього”, мав він достатньо велику родину, яка складалась з дружини Станки та трьох одружених синів з дітьми. Василь поживав у фортеці Браїлів, а першого травня 1811 р. перейшов на поселення в Ізмаїл. Разом з Василем Єфремовим до Ізмаїлу з Браїлова перейшов Іони ця Єманді, 25 років, з дружиною Яною, своїми дітьми та матір’ю, братом та сестрою. Через декілька тижнів до Ізмаїлу з с. Монастирище (Добруджа) перейшла ще одна родина циган Іониці Мітула. Вона складалась з його дружини Мангль, трьох одружених братів та двох сестер. Іоница Мітул, 30 років був “обличчям смуглий, волосом чорнуватий, очима карий, носом горбуватий, росту немалого” [10, арк. 9 зв.-10; 23 зв.-24].

Розселялися коронні цигани по всій території області. За способом життя та заняттями вони поділялися на три підгрупи: *лінгуарари* – “ложкарі”, які займалися деревообробним ремеслом; *урсари* – “ведмежатники”, ті, що демонстрували ведмедів у середньовіччі; *лаєши* – спеціалізувалися у ковальській справі. Керування ними здійснювала спеціальна установа – Контора коронних циган [4, с. 214].

Царська влада намагалася оселити циган на казенних землях. У 1829 р. уряд прийняв рішення про переведення усіх коронних циган на осілість. Передбачалось надати кожній родині, що осіла, по 30 десятин землі, грошову позику, збіжжя для посіву та звільнити на 4 роки від податків [4, с. 214]. Внаслідок усіх цих заходів, що проводилися в цьому напрямку, частина з них була оселена в Аккерманському повіті – у селах Фараонівка та Каїри (останнє тепер с. Крива Балка. Обидва села в Саратовському районі Одеської області). На 1832 р. – оселено 165 і 150 родин відповідно [3, с. 115–116].

Спроба примусового переведення циган на осілість виявилася не зовсім вдалою. Причинами цього стали зміни традиційного укладу життя циган. Про це в 1837 р. досить об’єктивно доповідала Бессарабська казенна палата: “Про хліборобство ж вони всі поняття не мають, а за цим і за кочовою їх нацією, ще від предків у них, яка укорінилася, неможливо буде привчити їх до постійного життя та до польових робіт. Найкращі з них цигани, дещо навчені до землеробства, хоча з великими труднощами поселені...” [9, с. 169–170].

У наступні роки підготовка до поселення неосілих циган продовжувалася, для чого надавалося понад 11 тис. десятин землі. Ці заходи співпали зі збільшенням та розширенням Дунайського козацького війська. За домовленістю Військового відомства та Міністерства державного майна в 1838 р. коронних циган підпорядкували військовому управлінню. Мотивування було наступним: цигани “за природою прихильні до коней і найкращі коновали та ковалі”, тому вони будуть добрим поповненням у військо [1, с. 42 – 43]. В дійсності, міністерства бажали позбавитися від відповідальності про “неспокійний народ” та його облаштування.

За “Височайшим повеленієм” 29 травня 1839 р. усі коронні цигани Бессарабії (кочовій осілі) офіційно були зараховані до Дунайського війська. На початку 1840 р. в Бессарабії нараховувалось осілих і кочових циган усього 4 883 особи: 2 554 чоловіків та 2 329 жінок [2, с. 20; 11, арк. 104, 278]. Вже у статистичному огляді війська на 1840 р. відзначалось, що в його складі: “малоросіяни, великоруські, молдавани, болгарини та цигани”. Вже на початку 50-х років XIX ст., коли населення війська складало понад 12 тисяч чоловіків і жінок, цигани складали 22,7%, більшість складали українці – 34%, потім йшли молдовани – 27,8% і росіяни – 15,5%, значно менший відсоток складали болгарини, серби, греки, албанці та поляки [підраховано автором за: 5, с. 145 – 155].

Що собою являло Дунайське козацьке військо до якого так несподівано приєднали циганське населення? Воно сформувалось під час чер-

гової російсько-турецької війни 1828–1829 рр., протягом якої російське командування вжило низку заходів для розширення контингенту своїх військових сил. Водночас, бойові дії позбавили надії задунайських запорожців, усть-дунайських та чорноморських козаків (Задунайські запорожці – козаки з Задунайської Січі (Добруджа, Османська імперія), які протягом 1820-х років перейшли до Російської імперії; усть-дунайські та чорноморські козаки – ті, які служили в Усть-Дунайському Буджацькому війську під час російсько-турецької війни 1806–1812 рр. та Чорноморському козацькому війську під час російсько-турецької війни (1789–1791 рр.), які осіли в Бессарабії, Одещині та Херсонщині після російсько-турецької війни 1806–1812 рр., на створення в краї козацького війська. Їх делегація звернулася до командування 2-ї російської армії з проханням дозволити вступити до діючих військ і в червні 1828 року отримала дозвіл. Козацькі полки формувалися не лише з задунайських, чорноморських та усть-дунайських козаків, в згодом до них приєднали волонтерів з Балканських країн та Молдавії, відставних солдатів, українських і російських селян, і навіть, як зазначалось вище, коронних циган Бессарабії. Проживали дунайські козаки у станицях Аккерманського повіту Бессарабії – Акмангіт, Старокозачя, Волонтирівка, Петрівка, Михайлівка, Миколаївка, Ново-Троїцька, Костянтинівка, Фараонівка, Каїри, Миколаївка-Новоросійська (тепер у Саратовському, Білгород-Дністровському, Кілійському, Татарбунарському районах Одеської області та районі Штефан Воде Республіки Молдова) [2].

В адміністративному і військовому плані Дунайське військо підпорядковувалось новоросійському бессарабському генерал-губернатору. Місцеве управління здійснювалось Військовим правлінням на чолі з наказним отаманом, який призначався урядом. Військове правління поділялось на цивільну і військову частини. У станицях керівництво здійснювалось виборними станичними отаманами. Штаб і Військове правління перебувало у м. Аккерман, з 1857 р. в станиці Миколаївці-Новоросійській.

Служба тривала 30 років: 25 років – польова, 5 років – внутрішня, але козаки виконували її значно довше установленого часу. Переважна більшість козаків мала військову підготовку та бойовий досвід.

Цигани були зараховані до війська разом із землями, що відводились їм під поселення, та заснованими на них селами – Фараонівка та Каїри. На початок 1840 р. в цих селах проживало 1 381 циган: 786 осіб у Фараонівці та 595 в Каїрах [11, арк. 138, 174, 278]. Для того щоб привчити “любителів бродяжити” до осілості, в циганські станиці поселяли козаків із українців

та молдаван, усього 128 осіб [20, с. 253; 12, арк. 93]. Відбувалися і зворотні процеси. Циганські родини селили в інші станиці війська. Так, протягом 1840 – 1843 рр. зі станиць втекли з родинами із Акмангіту 41 особа циган, Старокозачої – 15, Волонтирівки – 3, Ново-Троїцької – 26, Миколаївки – 24, Михайлівки – 14. Цигани розмовляли переважно циганською або молдавською мовою. Свідченням того є той факт, що в 1855 р. для зачитання маніфесту про загальне ополчення їм був потрібен перекладач [18].

Циганська частина козацтва досить суттєво відрізнялась від усіх інших його етнічних складових, яка, за виключенням військової служби, майже не мала нічого спільного в побуті з іншими групами населення. Один із сучасників цього зазначив, що “якщо б залишити циган-козаків деякий час без нагляду та надати їм свободу діяти за своїми схильностями, то вони проміняли б свої господарства на кочове життя та легку працю. Навіть військова служба не викоринить із циган природних схильностей і хоча в полках вони бувають досить непоганими козаками, але повертаючись додому швидко засвоюють старі звичаї та прихильності до лінощів і бродяжництва. Проїжджаючи влітку по станицях, можна побачити багато наметів у циганських подвір'ях та на гарманах, куди вони переселяються із хат родинами навесні і залишаються допоки холоди заженуть назад” [3, с. 121].

Зміни в традиційному укладі життя циган, що проводились бюрократичними методами, викликали завзятий опір з їхнього боку. Для циган неспроможних до землеробської праці і суворої військової дисципліни, військово-господарський побут козаків був органічно неприйнятним.

У перші ж роки, після приєднання циган до складу Дунайського війська починається їх боротьба за вихід з нього. Цигани не бажали переселятися до станиць, а ті, хто вже проживав в них, порушували порядок, за яким не мали права відлучатися без дозволу адміністрації. Навесні 1841 р. Комісія, що займалась влаштуванням коронних циган у Дунайському війську, повідомляла Бессарабському військовому губернатору про прохання 171 особи циган відрахувати їх із війська [6, арк. 6, 22, 31–33, 50].

Помітні ознаки невдоволення циган козацькою регулою почали виявлятися вже влітку 1842 р. Цигани ст. Фараонівка і Каїри зібрали близько 1 500 крб. і за допомогою губернського секретаря С. Федоренка, що проживав у Кишиневі, почали звертатися до різних урядових установ в Кишиневі, Одесі, Петербурзі з проханням про вихід із війська. Як доповідав про це наказний отаман С. Т. Василевський, “вони наважилися

чинити відверту непокорупроти розпоряджень моїх, заявляючи просто, що вони не бажають бути козаками ... З цього часу виявились шукання про повернення їх в попередній податний стан” [тут і далі: 18].

Влітку 1843–1844 рр. у ст. Фараонівка і Каїри відбувались таємні зібрання найбільш активних учасників руху за вихід із війська, збирали кошти для клопотання на ім'я царя і відправки депутатів до Кишинева, Одеси, Петербурга. Нормальне життя в станицях виявилось паралізованим. Цигани-козаки не підкорялись станичним і військовим владам. Переховуючись від переслідувань військової адміністрації, ініціатори хвилювань Іван Лупул і Кириак Пуркар у вересні 1843 р. їздили до Петербурга, де передали царю своє прохання. Отримавши відмову, цигани не припинили своїх спроб і в жовтні того ж року знову звернулись до царя. Тричі циганські депутати клопотали перед новоросійським та бессарабським губернатором в Одесі, перед бессарабським губернатором у Кишиневі. Цікаві деякі подробиці цих поїздок. У березні-квітні 1844 р. Іван Лупул і Кириак Пуркар приїхали до Кишинева, де звернулись до Бессарабської казенної палати. Очікуючи відповіді, вони “ходили працювати в виноградний сад до одного болгарина ... і заробили обидва по 2,50 крб.”. Після поїздки восени 1843 р. до Одеси ці ж делегати “прийшли до німецької колонії Лунгу Аккерманського повіту, де будували німців поденно кам'яну огорожу ... заробили лише по 1 крб. сріблом, які після повернення віддали своїм родинам на прожиття”.

10 червня 1844 р. адміністрація в ст. Каїри збрала циган-козаків і “виголосили заяву про те, що уряд категорично відмовив їм у відрахуванні з війська”. Але це викликало хвилювання серед циган, які “почали знову, як раніше, бунтувати”.

Намагаючись подолати такі настрої, військова влада розпочала масові арешти найбільш активних учасників заворушень.

18 липня в Волонтирівці станичний отаман за допомогою “вірних козаків” заарештував циганських депутатів Івана Шерпу, Онуфрія Будана і Ананія Кокарчу, 27 липня в Фараонівці – Івана Лупула і Кириака Пуркаря, 28 липня – зібрання в 40 осіб у будинку Нягі Форкаша.

В грудні 1844 р. заворушення на деякий час припинились, але невдоволення циган перебуванням у війську в подальшому вилилося в ще декілька виступів. Цигани продовжували без дозволу залишати станиці. Так, в 1840–1844 рр. самовільно залишили станиці війська 127 осіб [7, арк. 1–4].

Восени 1842 р. відбувались також хвилювання циган-козаків, які мешкали не на військових землях, а в селі Темелеуці. Направлений для

“нагляду” за ними урядник Стекольникову листопаді 1842 р. доповідав наказному отаману, який цигани чинили йому опір, звільнили арештованих та побили козака Романівського, що охороняв їх. Під час спроби за допомогою поліції заарештувати ініціаторів виступу, цигани зникли в лісі. Лише після того, як Стекольников з десятьма озброєними козаками раптово заарештував найбільш активних учасників хвилювань Діордія Ібріяна, Василя Мавроєна і Григорія Подуряна, виступи припинилися [19, арк. 7–85].

У листопаді 1849 р. почалися заворушення козаків під час складання переліку черги служби в полках. Вони “учинили опір та буйство проти осавула Жонтанова” і “всі цигани в запалі заявили, що не бажають бути козаками”. “Підбурювачами виступу в ст. Каїри були Тодор Сергій і Лука Стрямиця, у Фараонівці – Спиридон Чоба, Ангел Козак, Тодор Ковалескул і Костянтин Цуцук [15, арк. 19–26; 9, с. 330].

Значні заворушення циган, пов'язані з боротьбою за вихід з війська, відбувались навесні і влітку 1856 р. У квітні того ж року в зв'язку з Кримською війною почався додатковий набір козаків у полк № 3. При цьому в ст. Каїри під час зібрання громади циган-козаків для приведення їх до присяги відбулися різні безладдя, які за втручання жінок і дітей мали вигляд загального обурення та непокори законній владі. Цигани взагалі намагались вийти з війська [9, арк. 476; 8, арк. 8, 29–30 зв.]. Військова влада арештувала і покарала винних. Водночас серед них розповсюдились чутки про те, що служба у війську – справа добровільна. Фараонівські цигани за допомогою підрозділу солдат, який дислокувався в станиці, уклали “перелік загальної згоди” й “активно домагались звільнення з козацької верстви”. На кошти, зібрані у станичників, депутати цигани – Іван Гинда і Спиридон Чоба тричі їздили до Кишинева до губернатора. Звертаючись зі скаргами до новоросійського та бессарабського генерал-губернатора, вони заявили, що їх “усіх, без винятку, від старих до малих примушують до військової служби, піддають тілесним покаранням, арештам і тримають у в'язниці”. В станицях козаки-цигани відмовлялися брати участь у навчаннях і виконувати розпорядження військової адміністрації. Протягом червня-жовтня 1855 р. були заарештовані й ув'язнені в Аккермані ініціатори і керівники виступу Спиридон Чоба, Іван Гинда, Іван Лупул, Тодор Сергій, Михайло Литра і ще 22 особи з Фараонівки та Каїр. Двоє козаків з 4-ї сотні 3-го полку були віддані під суворий нагляд офіцерів. Усих заарештованих звинуватили в ухиленні від “службових вимог начальства”, в самовільному залишенні

станци, “таємних намірах звільнитись з козацького звання, пов’язаних з грошовими поборами та іншими витратами” [15, арк. 19–26].

У подальшому намагання позбавитись від військової регули виявлялись вже лише у втечах окремих козаків зі служби і станиць. Справжнім лихом для військової адміністрації стали масові залишення станиць без дозволу козаків-циган, які ніяк не могли миритися з жорстокою військовою регламентацією козацького життя. В жовтні 1861 р. Волонтирівське станичне правління повідомляло, що “деякі з станичників цієї станиці з коронних циган, а особливо козаки Фараонівки, постійно полишають станиці та хутори без писемних видів, таємно, та деякі не з’являються по цілому року, а інші повертаються по закінченні зими навесні наступного року”. До ліквідації війська у 1868 р. за станицею Каїри нараховувалось 46 втікачі і за Фараонівкою – 8 [16, арк.5; 17, арк. 93, 139–140].

Таким чином, циганське населення, яке офіційно включили до Дунайського козацького війська, намагались насильницькими засобами утримати на військовій службі, щоб перевести їх на осілість, що однак не принесло суттєвих результатів. Тривала боротьба циган за вихід із війська, врешті закінчилась їхньою перемогою і, більшість з них була відрахована з козацької верстви.

Джерела та література:

1. *Анципов И. А.* Государственная деревня Бессарабии в XIX в. – Кишинев, 1966.
2. *Бачинська О.* Дунайське козацьке військо 1828–1868 рр. (До 170-річчя заснування): Монографія. – Одеса: Астропринт, 1998.
3. *Егунов А.* О цыганах в Бессарабии // Записки Бессарабского областного статистического комитета. – Кишинев, 1864. – Т. 1. – С. 115-116.
4. *Зеленчук В. С.* Население Бессарабии и Приднестровья в XIX в.: Этнические и социально-демографические процессы. – Кишинев, 1979.
5. *Кабузан В. М.* Народонаселение Бессарабской области и Левобережных районов Приднестровья: конец XVIII – первая половина XIX в. – Кишинев, 1974.
6. Національний архів Республіки Молдова (далі – НА РМ), ф. 2, оп. 1, спр. 3214.
7. НА РМ, ф. 2, оп. 1, спр. 4332.
8. НА РМ, ф. 2, оп. 1, спр. 6273.
9. Положение крестьян и крестьянское движение в Бессарабии. 1812–1861 гг. – Сб. Документов – Ч. 2 // История Молдавии: Документы и материалы. – Кишинев, 1969. – Т. III.

10. Комунальна установа “Ізмаїльський архів”, ф. 514, оп. 1, спр. 4.

11. Комунальна установа “Ізмаїльський архів”, ф. 755, оп. 1, спр. 20; В довіднику “Казачьи войска. Хроника”. – С. 18 помилково віднесено зарахування коронних циган до Дунайського війська в серпні 1836 року. На цей час було лише передано частину незаселеної землі з селищ Фараонівка і Каїри (Див. ПСЗ.ІІ. – 1836. – СПб., 1837. – Т. XI. – № 8883).

12. Комунальна установа “Ізмаїльський архів”, ф. 755, оп. 1, спр. 39.

13. Комунальна установа “Ізмаїльський архів”, ф. 755, оп. 1, спр. 204.

14. Комунальна установа “Ізмаїльський архів”, ф. 755, оп. 1, спр. 169.

15. Комунальна установа “Ізмаїльський архів”, ф. 755, оп. 1, спр. 150.

16. Комунальна установа “Ізмаїльський архів”, ф. 755, оп. 1, спр. 180.

17. Комунальна установа “Ізмаїльський архів”, ф. 755, оп. 1, спр. 204.

18. Комунальна установа “Ізмаїльський архів”, ф. 755, оп. 1, спр. 247.

19. Комунальна установа “Ізмаїльський архів”, ф. 755, оп. 1, спр. 269.

20. *Юсипенко И.* Фараоновка, приход Аккерманского уезда // Кишиневские епархиальные ведомости. – 1877. – № 6. – С. 253.

Бачинська Олена. “Цигани-козаки”: цигани Бессарабії у Дунайському козацькому війську

Досліджено архівні джерела про життя кріпосних і коронних циган, відомості про спроби імперської влади примусово розселити ромів на казенних землях (села Каїри і Фараонівка), починаючи з 1829 р., і зарахувати їх до Дунайського козацького війська з 1839 р. Після тривалого опору владі переважна частина ромів була відрахована з козацького стану.

Бачинская Елена. “Цыгане-казаки”: цыгане Бессарабии в Дунайском казачьем войске

Исследованы архивные источники о жизни крепостных и коронных цыган, сведения о попытках царской власти принудительно расселять ромов на казенных землях (с. Каиры и с. Фараоновка) начиная с 1829 г. и причислять их к Дунайскому казачьему войску с 1839 г. Продолжительное сопротивление царским властям вскоре привело к отчислению большинства цыган от казачьего сословия

Bachynska Olena. “Romanies-Cossacks”: Bessarabia gipsies in the Danube Cossack Army

The author studied archival sources dedicated to life of “servs” and “crown” Romanies, information about attempts of Tsar’s authorities to settle Romanies forcedly on the state lands (Kairy and Faraonovka villages) starting from 1829, and to add them on the Danube Cossack Army from 1839. After their long resistance to authorities, majority of Romanies were expelled from Cossack Army.